

***INKLYUZIV VA EHTIYOJLARGA
ASOSLANGAN DIFFERENSIAL
TA'LIMNING ZAMONAVIY
YONDASHUVLARI***

ANDIJON – 2025

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI
VAZIRLIGI**

***INKLYUZIV VA EHTIYOJLARGA
ASOSLANGAN DIFFERENSIAL
TA'LIMNING ZAMONAVIY
YONDASHUVLARI***

Metodik tavsiya

ANDIJON – 2025

Annotatsiya

Zamonaviy ta'lim jarayonida inklyuziv ta'lim muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir bola ta'lim olish huquqiga ega bo'lib, ularga individual yondashuv asosida bilim berish zarur. Ushbu metodik qo'llanma inklyuziv ta'lim jarayonida pedagog va psixologlarning yondashuvlarini o'rganishga qaratilgan. Demak hozirgi kunda davlatimiz tomonidan olib borilayotgan islohatlar jarayonlarni rivojlantirishga qaratilgan inklyuziv ta'lim sharoitida jamiyatga xizmat qiladigan yetuk mutaxassislarni pedagogik va psixologik jihatdan tayyorlash, yoshlar tarbiyasida zamonaviy dunyoqarashi keng, yuksak solohiyatli, jamiyat rivojiga o'zining beminnat xizmatini qo'sha oladigan ma'rifatli insonparvar shaxslarni tarbiyalashga qaratilgan. Bunda albatta ularga ta'lim tarbiyaga berayotgan pedagogik-psixologik fanlarning ta'lim berishi qo'llab quvatlashining o'rni kattadir.

J.A. Xudoyberdiyeva

Tuzuvchi:

Andijon viloyati pedagogik mahorat markazi
“Pedagogika va psixologiya ta’lim
texnologiyalari kafedrası” o‘qituvchisi

Q.Azizova

Taqrizchilar:

Andijon viloyati pedagogik mahorat
markazi “Pedagogika va psixologiya ta’lim
texnologiyalari kafedrası” mudiri
professor v.b., (PhD)

Z.Azizova

Andijon viloyati “University of economice
and pedagogy” NOTM
professor v.b., (PhD)

Kirish

Hozirgi kunda inklyuziv ta'lim dunyo miqyosida dolzarb masalalardan biri bo'lib, har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Inklyuziv ta'limning asosiy maqsadi - jismoniy, aqliy yoki boshqa turdagi imkoniyatlari cheklangan bolalarni umumiy ta'lim tizimiga jalb etish hamda ularning to'laqonli rivojlanishiga sharoit yaratishdir. Maktab o'quvchilari orasida inklyuziv ta'limni samarali tashkil etish uchun pedagogik-psixologik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuvlar o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda, ularning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Pedagoglar nafaqat dars jarayonida, balki o'quvchilarning ijtimoiy moslashuvi va motivatsiyasini oshirishda ham psixologik yondashuvlardan foydalanishlari lozim. Ushbu tadqiqot inklyuziv ta'lim jarayonida pedagogik-psixologik yondashuvlarning samaradorligini tahlil qilish, zamonaviy metod va usullarni o'rganish hamda inklyuziv muhitni shakllantirishga qaratilgan tavsiyalarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan. Inklyuziv ta'limni to'g'ri yo'lga qo'yish natijasida nafaqat imkoniyati cheklangan bolalar, balki barcha o'quvchilar uchun ijobiy natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Inklyuziv ta'limni tashkil etish jarayonida integratsiya nuqtai nazaridan ta'lim-tarbiya va rivojlanish muammolarini hal etishda alohida ta'lim ehtiyojli bolaga zarur psixologik-pedagogik yordam ko'rsatuvchi sinf rahbari, maxsus o'qituvchi, psixolog, tyutor yetakchi rol o'ynaydi. Ular faoliyatining asosiy maqsadi alohida ta'lim ehtiyojli bolaning noto'g'ri moslashishini oldini olish, ta'lim jarayoni ishtirokchilari bilan muammoli o'zaro munosabatlarda tanqidiy vaziyatlarning paydo bo'lishining oldini olishdir.

Mavzuning metodologik asoslari.

Inklyuziv ta'lim maktab o'quvchilarining bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish va ularni jamiyatga moslashtirishda muhim rol o'ynaydi. Pedagogik va psixologik yondashuvlarni qo'llagan holda har bir bolaning ta'lim jarayoniga muvaffaqiyatli qo'shilishini ta'minlash mumkin.

INKLYUZIV TA'LIMNING MOHIYATI VA AHAMIYATI

Inklyuziv ta'lim – bu har qanday bolani, jumladan, maxsus ehtiyojlarga ega bo'lgan o'quvchilarni umumiy ta'lim tizimiga jalb qilish tamoyiliga asoslangan ta'lim shaklidir. Bu yondashuv barcha bolalar uchun teng huquqli ta'lim olish imkoniyatlarini yaratish, ularning rivojlanishi va jamiyatga integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan.

Inklyuziv ta'lim quyidagi asosiy tamoyillarga tayanadi:

Tenglik – har bir o'quvchining ta'lim olish huquqi bor va ular ta'lim tizimida cheklovlarisiz qatnashishi kerak.

Farqlarga hurmat – bolalarning jismoniy, intellektual va ijtimoiy jihatdan har xil ekanligi inobatga olinadi.

Moslashuvchanlik – ta'lim dasturlari va metodlari o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtiriladi.

Hamkorlik – o'qituvchilar, psixologlar, ota-onalar va jamiyat vakillarining hamkorligi ta'minlanadi.

Qo'llab-quvvatlash – maxsus ehtiyojli bolalar uchun pedagogik va psixologik yordam ko'rsatiladi.

Inklyuziv ta'limning ahamiyati quyidagi jihatlarda namoyon bo'ladi.

1. **Ijtimoiy integratsiya** – barcha bolalar jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida shakllanadi, turli xil insonlar bilan muloqot qilish tajribasiga ega bo'ladi.
2. **Psixologik rivojlanish** – bolalar o'zlariga bo'lgan ishonchni shakllantiradi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.
3. **Akademik yutuqlarni oshirish** – moslashtirilgan yondashuvlar har bir bolaning imkoniyatlarini maksimal darajada ochib berishga yordam beradi.
4. **Diskriminatsiyani kamaytirish** – inklyuziv muhit har bir bolaning qadr-qimmatini hurmat qilishga o'rgatadi va jamiyatda bag'rikenglikni oshiradi.

5. **O‘zaro hamkorlikni rivojlantirish** – inklyuziv ta’limda bolalar bir-biriga yordam berish, jamoaviy ishlash va hamdardlik his-tuyg‘ularini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Inklyuziv ta’lim jamiyatning rivojlanishi va har bir insonning ta’lim olish huquqini ta’minlash yo‘lida muhim vosita hisoblanadi. Bu yondashuv orqali barcha bolalar ta’lim jarayoniga jalb qilinib, ularning shaxsiy va akademik rivojlanishiga imkon yaratiladi.

O'QUVCHILARNING INKLYUZIV TA'LIMGA EHTIYOJLARI

Har bir o'quvchining inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyojlari turlicha bo'lishi mumkin va bu ehtiyojlar jismoniy, psixologik, akademik hamda ijtimoiydir.

1. Jismoniy ehtiyojlar

Nogironligi bo'lgan o'quvchilar uchun qulay maktab muhitini yaratish.

Sinf xonalarini moslashtirish va maxsus jihozlar bilan ta'minlash.

Harakatlanish imkoniyatlarini yaxshilash, rampalar va liftlar bilan ta'minlash.

Ko'rish va eshitish qobiliyati cheklangan bolalar uchun maxsus texnologiyalar va vositalardan foydalanish.

2. Psixologik ehtiyojlar

O'quvchilarga o'ziga bo'lgan ishonchni oshirish uchun psixologik yordam ko'rsatish.

Stress va tashvishlarni kamaytirish, emotsional qo'llab-quvvatlash.

Ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, guruh ishlari va psixologik treninglar tashkil etish.

Shaxsiy o'sish va rivojlanish uchun motivatsiyani oshirish.

3. Akademik ehtiyojlar

O'quv dasturlarini individual ehtiyojlarga moslashtirish.

Differensial yondashuvni qo'llash va o'quv materiallarini moslashtirish.

Maxsus ta'lim metodlarini ishlab chiqish va ilg'or texnologiyalarni joriy etish.

O'quvchilarga darslarni tushunishda qo'shimcha ko'mak berish.

4. Ijtimoiy ehtiyojlar

Maktab jamoasida to'liq ishtirok etish imkoniyatini ta'minlash.

Do'stlik va hamkorlik muhitini yaratish, bag'rikenglikni rivojlantirish.

Diskriminatsiya va ajratish holatlarining oldini olish.

Inklyuziv muhitda o'zaro hamkorlikni rivojlantirish.

Inklyuziv ta'limning samaradorligini oshirish uchun pedagoglar, psixologlar, ota-onalar va jamiyat vakillari birgalikda ishlashi kerak. Har bir bola o'z salohiyatini maksimal darajada rivojlantira oladigan muhitda ta'lim olishi lozim.

INKLYUZIV TA'LIMNING TA'LIMGA INTEGRATSIYA ETILISHINING PEDAGOGIK YONDASHUVLARI

Inklyuziv ta'limni umumiy ta'lim tizimiga samarali integratsiya qilish uchun turli pedagogik yondashuvlar qo'llaniladi. Ushbu yondashuvlar har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishga xizmat qiladi.

1. **Differensial yondashuv** – har bir o'quvchining individual qobiliyatlari va ehtiyojlariga mos ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish.
2. **Kooperativ ta'lim** – guruhlar bilan ishlash orqali inklyuziv muhitda o'zaro hamkorlik va tushunishni rivojlantirish.
3. **Moslashtirilgan ta'lim dasturlari** – maxsus ehtiyojlarga ega o'quvchilar uchun moslashtirilgan metod va resurslardan foydalanish.
4. **Texnologik yondashuv** – inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun raqamli texnologiyalar va innovatsion o'qitish usullaridan foydalanish.
5. **Individual yondashuv** – har bir o'quvchi uchun maxsus pedagogik metodlarni ishlab chiqish va ularning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash.

Ushbu yondashuvlar yordamida inklyuziv ta'lim o'quvchilarning turli ehtiyojlarini qondirishga va ularni jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiya qilishga xizmat qiladi.

INKLYUZIV TA'LIMDA RAQAMLI TEXNALOGIYALAR VA INNOVATSION O'QITISH USULLARIDAN FOYDALANISH

Inklyuziv ta'limda raqamli texnologiyalar va innovatsion o'qitish usullari katta ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvlar maxsus ehtiyojga ega o'quvchilarning ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirib, ularning samarali bilim olishini ta'minlaydi.

1. Raqamli texnologiyalarning ahamiyati

Onlayn ta'lim platformalari orqali har bir o'quvchiga moslashtirilgan ta'limni ta'minlash.

Interaktiv darsliklar va multimedia vositalaridan foydalanish orqali vizual va audial o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlash.

Maxsus ilovalar (masalan, reabilitatsiya va rivojlantirish dasturlari) orqali nogironligi bor o'quvchilarga qo'shimcha ko'mak ko'rsatish.

2. Innovatsion o'qitish usullari

Gamifikatsiya – o'yin elementlaridan foydalanib, darslarni qiziqarli va motivatsion tarzda o'tish.

Moslashuvchan o'qitish dasturlari – har bir o'quvchining ehtiyojiga mos keladigan individual yondashuvni joriy etish.

Aralash ta'lim – an'anaviy va raqamli ta'lim usullarini uyg'unlashtirish.

Sun'iy intellekt asosida moslashtirilgan o'qitish – AI yordamida har bir o'quvchining qobiliyatiga mos ravishda ta'lim berish.

3. Ta'lim jarayonida texnologiyalardan foydalanish strategiyalari

O'qituvchilarni raqamli texnologiyalar bilan ishlashga o'rgatish.

Maktab muhitida texnologik infratuzilmani rivojlantirish.

O'quvchilarning texnologiyadan foydalana olish ko'nikmalarini oshirish.

Interaktiv va moslashuvchan ta'lim materiallarini ishlab chiqish.

Inklyuziv ta'limda raqamli texnologiyalar va innovatsion o'qitish usullaridan samarali foydalanish orqali har bir o'quvchining ta'lim jarayoniga to'laqonli jalb etilishini ta'minlash mumkin.

Ta'limni differentsiallashtirish – bu o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularga mos keluvchi ta'lim metod va usullarini qo'llash jarayoni. Bu texnologiya o'quvchilarning bilim darajasi, qiziqishlari va o'quv imkoniyatlariga asoslangan holda moslashtirilgan ta'lim berishga xizmat qiladi.

Differentsial ta'lim turlari

1. **Tashkiliy differentsiallashtirish** – O'quvchilar bilim darajasi va qiziqishlariga qarab guruhlariga bo'linadi.
2. **Ichki differentsiallashtirish** – O'qituvchi dars jarayonida turli darajadagi topshiriqlar va usullardan foydalanadi.
3. **Mazmun bo'yicha differentsiallashtirish** – O'quv dasturi o'quvchilarning ehtiyojlariga mos ravishda o'zgartiriladi.
4. **Tezlik bo'yicha differentsiallashtirish** – O'quvchilar o'z imkoniyatlariga qarab bilimlarni o'zlashtirish tezligini tanlaydi.
5. **Qiziqishlar bo'yicha differentsiallashtirish** – O'quvchilar o'z qiziqishlariga mos keluvchi yo'nalishda ishlaydi.

Mazmun bo'yicha differensial ta'lim.

Bu usulda ta'lim mazmuni o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtiriladi. Ya'ni, o'quvchilar turli murakkablik darajasidagi materiallarni o'zlashtirishlari mumkin. Masalan:

Aqliy imkoniyati yuqori o'quvchilar chuqurlashtirilgan materiallar bilan shug'ullanishadi.

Maxsus ehtiyojli o'quvchilar materialning soddalashtirilgan variantini o'rganishadi.

Ta'limni differentsiallashtirishning afzalliklari.

Har bir o'quvchi o'z imkoniyatlariga qarab o'qish imkoniga ega bo'ladi;

O'quvchilarning o'z-o'zini baholash va mustaqil ishlash qobiliyati oshadi;

Ta'lim jarayonida individual yondashuv ta'minlanadi;

O'quvchilarning bilim olishga bo'lgan motivatsiyasi ortadi.

Differentsiallashtirish metodlari

Vazifalar murakkabligi darajasiga qarab taqsimlash – O'quvchilarga turli darajadagi topshiriqlar beriladi.

O'quvchilarning erkin tanlov asosida ishlashi – Ular o'z qiziqishlariga mos mavzularni tanlab o'rganadilar.

Mustaqil ishlar – Har bir o'quvchi o'z darajasiga mos topshiriqlarni bajaradi.

O'quvchilarning hamkorlikda ishlashi – Turli darajadagi o'quvchilar birgalikda ishlaydi.

Ta'limni differentsiallashtirish – zamonaviy pedagogikaning muhim tamoyillaridan biri bo'lib, har bir o'quvchiga mos keluvchi ta'lim jarayonini tashkil etishga imkon yaratadi. Bu texnologiya orqali o'quvchilarning qobiliyatlari rivojlantiriladi va ta'lim samaradorligi oshiriladi.

Inklyuziv ta'limda differensial ta'lim o'quvchilarning har biri uchun mos keladigan o'quv jarayonini yaratishga imkon beradi. Bu esa barcha o'quvchilarning teng imkoniyatlar asosida ta'lim olishini ta'minlaydi. O'quvchilar differensial ta'lim metodlarini qo'llash orqali har bir o'quvchining ehtiyojlarini inobatga olib, ularning ta'lim jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlashlari lozim.

Ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limning pedagogik-psixologik tahlili.

Butun jahondagi ehtiyoj va ta'minot o'rtasidagi bog'liq- sizlik maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarga ta'lim berish strategiyasini qo'llab-quvvatlash g'oyasining ko'tarilishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, pullik maxsus maktablar va markazlar hamma holatda ham ularni ajratishni tezlashtiradi, lekin maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarning trening va ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini qondira olmaydi. Oddiy maktablar ko'proq ahamiyat kasb etishi kerak. Ular maqsadli o'qitish dasturlarini qaytadan tuzishlari lozim. Maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarni o'z ichiga oluvchi va turli xildagi o'quvchilarning talabini qondiruvchi inklyuziv yondashuvni qabul

qilishlari zarur. Inklyuziv ta'lim tizimining an'anaviy ta'limga yondashuvini taqqoslash asosida baholash mumkin (1.1- jadval).

Inklyuziv ta'lim tizimi.

1.1- jadval

An'anaviy yondashuv	Inklyuziv yondashuv
Ta'lim ba'zilar uchun	Ta'lim barcha uchun
O'zgaras	Moslashuvchan
Jamoaviy o'qitish	Individual o'qitish
Ajratilgan muhitda	Integrasiya muhitida

Rivojlanib borayotgan tizim uchun inklyuziv maktablar qo'shimcha tanlanishi kerak bo'lgan imkoniyat emas, balki majburiydir. Buning natijasida oddiy sinf xonasi maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar ta'limi uchun birinchi imkoniyatga aylanadi. Og'ir va murakkab qiyinchiliklari bor bo'lgan bolalarga ba'zi hollarda boshqa turdagi markazlar yoki oddiy maktab ichida maxsus bo'lim kabi dasturlar qo'llanishi mumkin. Sinf xonasi ehtiyojni qondira olmagunga qadar, bu qo'shimcha imkoniyatdan foydalanish tavsiya etilmaydi. Yuqorida tilga olingan strategiyaning sog'liqni saqlash xizmati bilan o'xshashlik tomonlari bor. Kasallarning ko'pchiligiga ularning uylarida yoki yaqin oradagi klinikalarda xizmat ko'rsatiladi. Ba'zilariga shifoxonadan joy beriladi. Ularning juda oz 35qismi maxsus tibbiy yordam bo'limida davolanadi. Odatda, biz burnimiz oqsa, shifokorga murojaat qilmaymiz. Shunga o'xshash, ko'pgina maxsus ta'limga muhtoj bolalarning ehtiyojlarini oddiy maktabning o'zida ham qondirsa bo'ladi. Ta'limni rivojlantirish uchun umumiy ta'lim tizimiga tarkibiy o'zgartirishlar kiritish muhimdir. An'anaviy ta'lim va maxsus ta'lim o'rtasidagi to'siqlar olib tashlanishi kerak. Maxsus ta'lim oddiy ta'limning bir qismi bo'lishiga qaramasdan, o'zining o'quvchilari, o'qituvchilari, boshqaruv jamoasi va ta'minot tizimidan tashkil topgan ikkita ta'lim tizimi amalda qo'llanib kelinmoqda. Barcha o'quvchilarning talablariga javob beruvchi inklyuziv maktabda bunday tizimga ehtiyoj qolmaydi. Islohotlar ta'lim maqsadlarining amaliyotini boshqarishi mumkin, lekin ular pedagogik amaliyotini to'g'ridan-to'g'ri boshqara olmaydi. Shu sababdan ta'lim samarali bo'lishi uchun islohotlar yaxshi muhokama qilinishi hamda ta'lim tizimi boshqaruvchilari va uni amalda qo'llovchilar tomonidan ko'rib chiqilishi kerak. Hukumat miqyosida qabul qilingan islohotlarning muhimligi ularning ta'lim masalalarini yetarli darajada hal qilishida emas. Masalan, qaytarzda o'qitish, balki ular sababli yuzaga kelayotgan munozaralarning tabiati va ta'lim tizimining boshqa bo'limlarida yuritilayotgan siyosatning muhimligidadir. Ta'limni rivojlantirish uchun umumiy ta'lim tizimiga tarkibiy o'zgartirishlar kiritish muhimdir. An'anaviy ta'lim va maxsus ta'lim o'rtasidagi to'siqlar olib tashlanishi kerak. Maxsus ta'lim oddiy ta'limning bir qismi bo'lishiga qaramasdan, o'zining

o'quvchilari, o'qituvchilari, boshqaruv jamoasi va ta'minot tizimidan tashkil topgan ikkita ta'lim tizimi amalda qo'llanib kelinmoqda. Barcha o'quvchilarning talablariga javob beruvchi inklyuziv maktabda bunday tizimga ehtiyoj qolmaydi. Islohotlar ta'lim maqsadlarining amaliyotini boshqarishi mumkin, lekin ular pedagogik amaliyotini to'g'ridan-to'g'ri boshqara olmaydi. Shu sababdan ta'lim samarali bo'lishi uchun islohotlar yaxshi muhokama qilinishi hamda ta'lim tizimi boshqaruvchilari va uni amalda qo'llovchilar tomonidan ko'rib chiqilishi kerak. Hukumat miqyosida qabul qilingan islohotlarning muhimligi ularning ta'lim masalalarini yetarli darajada hal qilishida emas. Masalan, qaytarzda o'qitish, balki ular sababli yuzaga kelayotgan munozaralarning tabiati va ta'lim tizimining boshqa bo'limlarida yuritilayotgan siyosatning muhimligidadir.

Inklyuziv ta'limda o'quvchilarni kasbga yo'naltirish masalasi.

Mamlakatimizda barcha sohada bo'lgani kabi yoshlar va ularning ta'lim-tarbiyasida ham ulkan islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu islohotlar, eng avvalo, ajdodlarimizdan qolgan boy ma'naviy merosni, bunyodkorlik g'oyalarini va ezgu ta'limotlarni yoshlar ongiga singdirish va shu bilan birga ularni imon-e'tiqodli, vatanga sadoqat, olijanoblik ruhida tarbiyalashda o'z aksini topmoqda. Farzandlarimizning ajdodlarimiz kabi dunyo tamadduniga xizmat qila oladigan bo'lib kamol topishini ta'minlash kunimizning dolzarb vazifasidir. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishdan maqsad o'sib kelayotgan yosh avlodni ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlashdan iborat bo'lib, bu jarayon bolaning bo'lg'usi kasbiy faoliyat subekti sifatida shakllanishini nazarda tutadi hamda uning bozor iqtisodiyoti munosabatlariga moslashib borishiga ko'maklashishdan iborat. Mehnat faoliyati ko'p jihatdan shaxsning kasb-hunar mahorati bilan bog'liq bo'lib, bu uning kamoliga yetish uchun hal qiluvchi omil hisoblanadi. O'zining mehnatga qiziqishini to'la namoyon etish uchun yosh yigit, qizlar ijtimoiy mehnat taqsimoti tizimida ma'lum o'rin tutish, men kimman ijtimoiy taraqqiyotga qanday hissa qo'shishim mumkin, degan savollarga javob topishi lozim. Oilada, maxsus maktab-internat va umumta'lim maktablarida o'qiydigan imkoniyati cheklangan, yordamga muhtoj o'quvchilarni kasb-hunarni tanlashida turli ta'sir ko'rsatuvchi omillar mavjud. Ta'kidlash joizki, yuqorida ko'rsatilgan vazifalarni amalga oshirishda ta'lim muassasalaridagi psixologik xizmat ham o'ziga xos o'ringa ega. Ushbu yo'nalishda olib borilayotgan ishlarning samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim. 1. Psixodiagnostik ishlar – har bir o'quvchida namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan hissiy zo'riqish holatlariga xos asosiy ko'rinishlarni aniqlash. 2. Psixoprofilaktik ishlar – o'quv faoliyatini tashkil etish, nazorat qilish va boshqarish jarayonida o'quv faolligi va samaradorligiga salbiy ta'sir etish mumkin bo'lgan holatlarni oldindan ko'ra bilish va ularni bartaraf etish uchun muntazam ravishda tegishli tadbirlar o'tkazish. 3.

Psixokorreksion ishlar – fanlarni o‘zlashtirmaydigan o‘quvchilarning o‘zlashtira olmaslik sabablarini aniqlash va shu asnoda ular bilan alohida mustaqil ishlar olib borish, ulardagi imkoniyatlarni keng miqyosda o‘rganish hamda rivojlantirish orqali o‘quvchi shaxsidagi faollikni oshirish yo‘llarini izlash. 4. Psixologik maslahat ishlari har bir o‘quvchining o‘zigagina xos iqtidori, qiziqishlari, maqsadlari, o‘qish imkoniyatlari haqida shu o‘quvchining o‘ziga, sinf rahbariga va otaonasiga o‘z vaqtida tegishli ma’lumotlar bera olishi kerak. Maxsus yordamga muhtoj o‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirishning tarkibiy tuzilmasi bosqichlar tizimida amalga oshiriladi. Bu jarayonda asosiy mas’uliyat kasb-hunarga yo‘naltiruvchi, amaliyotchi-psixolog zimmasiga tushadi, ular esa, o‘z navbatida, barcha ta’sir etuvchi omillar faoliyatini muvofiqlashtirib boradilar. Maktab rahbariyati, sinf rahbari, psixolog, defektolog, shifokor (hamshira), mehnat ta’limi o‘qituvchisi, o‘quvchilar yetakchisi, to‘garak rahbarlari va kutubxona mudirlari, oila a’zolari, mahalla vakillari doimiy hamkorlikda ish olib borishlari lozim. Olib borilayotgan ishlar natijalari psixolog bilan birgalikda muntazam tahlil qilinib boriladi. O‘quvchining kasbiy o‘zligini anglashi uchun zaruriy shartsharoitlar yaratib beriladi. Ushbu bosqichlarda bolaga kelgusida qanday kasb-hunarni egallashi to‘g‘risidagi maslahatlar va ma’lumotlar tushuntirib beriladi. Mustaqilligimiz poydevorini mustahkamlash hamda O‘zbekistonni buyuk davlatga aylantirishda ta’lim-tarbiya ishlarini oqilona yo‘lga qo‘yish, yoshlarni zamonaviy ilm-fan, madaniyat, texnika va texnologiya yutuqlari bilan muntazam ravishda tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega. Zero, taraqqiyot taqdirini ma’naviy jihatdan yetuk, irodasi baquvvat, iymoni butun, zamonaviy fikrlaydigan, muayyan kasb-hunarga ega bo‘lgan yuksak salohiyatli shaxslar hal etadi.

Inklyuziv ta’limni psixologik qo‘llab-quvvatlash.

Inklyuziv ta’lim bolalarga nisbatan har qanday kamsitishni istisno qiluvchi, barchaga teng munosabatda bo‘lishni ta’minlovchi, hamda alohida ta’limga ehtiyojli bolalar uchun alohida shart-sharoitlar yaratuvchi ta’limdir. Tajriba shuni ko‘rsatadiki (2021-2022 o‘quv yilida tajriba-sinov tariqasida tashkil etilgan umumta’lim maktablaridagi) inklyuziv sinflardagi, ba’zi sog‘lom bolalar ota-onalari o‘z farzandlarini alohida ta’lim ehtiyojli o‘quvchi bilan birga ta’lim olishini istamay boshqa sinf yoki maktabga olib ketdilar. Siz tushunishingiz kerakki, bolalar muvaffaqiyatsizlikka uchramaydi, balki bolalar orasida do‘stona muhitni yaratadi, kamsitmaslik, bag‘rikenglik va bir-biriga yordam berish xissini uyg‘otadi. Inklyuziv yondashuvlar bu bolalarni o‘rganish va muvaffaqiyatga erishishda qo‘llabquvvatlaydi, ularga yaxshi hayot uchun imkoniyatlar beradi. Inklyuziv ta’limni psixologik qo‘llab-quvvatlashning maqsadi har xil boshlang‘ich

imkoniyatlariga ega bo'lgan barcha toifadagi bolalarning sifatli ta'limga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdir. Asosiy maqsadlar: - inklyuziv ta'lim jarayonini samarali psixologik-pedagogik qo'llabquvvatlash tizimini tashkil etish; - alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarni moslashtirish, tuzatish va ijtimoiylashtirish jarayonining samaradorligini ta'minlash; - yosh avlod ongida tolerantlik munosabatlarini tarbiyalash. Inklyuziv ta'lim muhitiga qo'shilishning dastlabki bosqichida o'qituvchilar bilan treninglar o'tkazish kerak, unda barcha ishtirokchilar o'z qo'ruqlari, umidlari va noto'g'ri tushunchalarini erkin ifoda etishlari mumkin.

Trening davomida o'qituvchilarga turli xil xususiyatlarga ega bo'lgan bolalar haqida tushunarli ma'lumotlar, hissiy sohaning tipik xususiyatlari va bunday bolalarning xatti -harakatlari tavsifi haqida tushuntirish.

Psixologik nuqtai nazardan, maktab o'qituvchilari alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar bilan xotirjam va etarli darajada muloqot qilishga harakat qilishlari, boshqa bolalar oldida ularning xususiyatlarini ajratib ko'rsatishga harakat qilishlari juda muhim, bu etarli darajada sabr-toqat va noziklikni talab qiladi. Ijtimoiypsixologik yordamda psixologikpedagogik testlar olinadi. Ommaviy maktabda alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarni o'qitishning asosiy vazifalaridan biri bu ijtimoiy moslashuv - turli xil kommunikativ o'yinlar bilan darsdan tashqari dars davomida bolalarni ta'limga jalb qilishdir. Ushbu muammoni hal qilish uchun tuzatish va rivojlantiruvchi sinflarda quyidagi maqsadlar qo'yiladi: yani qulaylashadi, turli xil predmetlar bilan munosabatda bo'lishga o'rganadi, shuningdek, ularda muomala madaniyati shakllanadi.

Ushbu muammoni hal qilish uchun tuzatish va rivojlantiruvchi sinflarda quyidagi maqsadlar qo'yiladi: 1. O'zingiz va boshqa bolalar o'rtasidagi farq va

o'xshashliklarni aniqlash. 2. Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarga o'xshamaydigan bolalar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklarni aniqlash. 3. "Tolerantlik" tushunchasi bilan tanishish. 4. Jamiyatimiz ishtirokchilari orasida alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarga nisbatan bag'rikenglik va murosasizlik ko'rinishlarini muhokama qilish.

Ta'lim muassasasining psixologik xizmati oldida yana bir muhim vazifa – alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan farzandi mavjud oilalar va ularga nisbatan bag'rikenglik munosabatini shakllantirishga qaratilgan oddiy bolalar va umumta'lim maktab o'quvchilarining ota-onalari bilan ishlash. Bugungi o'quvchilar bir necha yildan so'ng jamiyatimizni tashkil qiladi, shuning uchun ular yoshligidan nogironligi bo'lgan bolalarni tushunib, ular bilan birga yashashni o'rganishlari muhim.

Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom tengdoshlari bilan tengligini tushuntirish yo'llari.

Pedagoglar o'z sinflari guruhlarida maxsus tarbiyaga muhtoj insonlari teng xususlarini maxsus tarbiyaga muhtoj katta odamning yoki bolani taklif etib va u bolalar bilan maxsus tarbiyaga muhtojlikning ijtimoiy holatlari haqida suhbatlashish natijasida tushuntirib berishlari mumkin. Sinfda maxsus tarbiyaga muhtojlik imkoniyatlarning chegaralanganligi tushuntirib hamda kimlar maxsus tarbiyaga muhtoj hisoblanishini aytib to'g'ri tushuncha bera olish lozim. Kasal bo'lgan yoki qisqa muddatga biror joyini jarohatlagan inson bilan maxsus tarbiyaga muhtoj inson orasidagi farqni tushuntirib bering. Ko'pgina bolalar kasallik yoki jarohatlanishi tajribasiga egalar. Ular bilan shu haqida va ularning tanalarida yuz bergan o'zgarishlar haqida suhbatlashing. Ulardan bunday vaqtda

o'zlarini qanday his qilganliklarini so'rang. Ularga maxsus tarbiyaga muhtojlik bu batamom tuzalib ketmaslik yoki sog'ayish uchun yillar kerak bo'ladigan holatda tana bilan yuz beradigan hodisa ekanligini tushuntiring. Maxsus tarbiyaga muhtojlikning ko'rish, eshitish, ruhiy va boshqa jarayonlarning zaifligi, kamligi kabi oddiy tushuncha ekanligini o'quvchilar ongiga singdiring. Maxsus tarbiyaga muhtoj insondan o'zz hayoti haqida gapirib berishni iltimos qiling, bu bolalarda katta taassurot qoldiradi. O'z hayotlarida kechirgan qiyinchiliklar, muammolar, boiqalarning munosabatlari, nima sababdan kamitishlarga uchraganligi va xokazolar. Bu o'quvchilarga o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishga yordam beradi. Sinflar guruh, kishilar ustidan, uning ko'rinish, gaplashishi, qanday rivojlanganliklari (o'qishda kiynaluvchi bolalar) yoki o'zini qanday tutishiga qarab barcha masalalarni muhokama qilishlari lozim. Hattoki, juda kichik bolalar ham bunday hikoyalarga qiziqadilar, chunki ularda xaqiqat hissi jo'sh urgan bo'ladi. Asablariga tekkanlarida maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar o'zlarini qanday his qilganliklarni aytib berganlarida, ularning himoyalarini quvvatlab turish kerak. Barcha maxsus tarbiyaga muhtojlar sinfda o'zlarini erkin sezishlari va bermalol gaplashishlari kerak. Pedagog so'zga chiqqan maxsus tarbiyaga muhtoj bolalarning yoki sinfdagi istalgan maxsus tarbiyaga muhtoj bolaning erishgan yutuqlarni yoki qobiliyatlarini qayd etib o'tishi mumkin. Shuningdek duyidagilarga ham e'tibor darating. Fanlar mavzusini ko'rib chiqish uchun rasm chizish, o'yin, spektakl, musiqa, ashula, hikoyalardan foydalaning. Butun sinf, guruh bilan birga doskada yoki guruhchalar bilan flipchatlarda ishlayotib, ular maxsus tarbiyaga muhtojlik haqida eshitgan barcha so'zlarini aytishni so'rang. Ushbu so'zlarni bir rangda oq qog'ozga yoki doskaga yozing. Endi sinfdan yoki guruddan salbiy deb disoblangan so'zlarni ajratishni surang. Bolalar bilan o'zlarini mana shu so'zlar bilan atashganda qanday his qilishlarini muhokama qiling. O'zingizda mana shu so'zlarning ayrimlarini kelib chiqishi yozilgan kartochkalar bo'lsin. Maktabdagi atrof-muhit. Maktabdagi atrof-muhit. Maktab atrofida imkoniyati cheklangan o'quvchilarning erkin va muammosiz harakatlanishiga ham 191 pedagog eng birinchi galda e'tibor qaratishi talab etiladi. Shuning uchun ham siz aravachada o'tradigan o'quvchi bilan maktab atrofini aylanib chiding. Natijalarni muhokama qiling va yozma tarzda maktab rahbariyatiga taqdim eting. Tashki olam, sinf, guruh bilan sizning mahalliy do'konigiz atrofini barcha hudud va alohida sigmentlarini tasvirlang, xarita bilan sayr diling. Oldin ayrim turlari yoki xizmat qilish binolarini belgilash uchun belgilarini kelishib olinglar. Oziq-ovqat do'konlarini, sartarosh xonalari, banklar, restoran, dorixonalar va boshda ko'rishi va eshitishida nuqsonga ega, aravachada harakatlanuvchi va uqishda qiynaladigan insonlar uchun tusiq bo'la oladigan narsalarni belgilab borishni taklif eting. Ulardan maxsus tarbiyaga muhtojlarga

hurmat ko'rsatish sodalarida foydalanish uchun qo'llanishi mumkin bo'lgan istalgan moslama dahida sinfga qaytgach xarita chizmasiga natijalarni belgilang va munozara uyushtiring. Munozara natijasida guruhlar sinfda quyidagi topshiridlarni ayrimlarini asta-sekinlik bilan bajarishlari mumkin. A). Tashkilot rahbariga uning maxsus tarbiyaga muhtojlarga noqulaylik jihatlari aniqlanganini haqida yozib, tushuntirish ishlarni olib borish; B). Qulaylik barchaga kerakligini va nima uchunligini aks ettirgan plakat yarating yoki chizing; B). Xizmat ko'rsatish sohalarida qulaylik mavjud bo'lmaganida maxsus tarbiyaga muhtojlarda yuz beruvchi muammolarni aks ettiruvchi voqea sahnalashtiring; G). Umumiy majlis uyushtiring va u yerda sinf o'quvchilar butun maktabda amalga oshirilgan ishlari haqida ma'lumot bersinlar. Bunday uchrashuvlar sog'lom bolalardayam va inklyuziv o'quvchilardayam bir-biriga bo'lgan yaqinlik va iliq munosabatlarning mustahkamlanishiga bir-birlarini tushunishlariga sabab bo'ladi.

Inklyuziv ta'lim jarayoni ishtirokchilarining vazifalari va ularni psixologik-pedagogik qo'llab quvvatlash.

1. Maktab - Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolalarni inklyuziv ta'limga qamrab oladi va alohida ta'lim olish ehtiyoji bo'lgan bolalar va ularning ota-onalariga korreksion pedagogik yordam olishida va kasbga yo'naltirishda har tomonlama yordam ko'rsatadi. Alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan bolani o'ziga o'xshagan nogironligi bo'lgan bolalar emas sog'lom bolalar bilan birgalikda ta'lim olishiga zamin yaratadi. Inklyuziv ta'lim haqida tushunchaga ega bo'lgan ota-onalarni endilikda inklyuziv ta'limda o'qiydigan farzandi bo'lgan oilalarga tashriflarini tashkil etish; - ota-onalar uchun uyushma yoki o'z-o'ziga yordam guruhini tashkil etishga yordam berish (telegram guruhleri); - ta'lim jarayonida sinfdagi biror narsani tuzatishga yoki tuzishga yordam berish uchun otalarni taklif qilish; - maktab komissiyalari yoki yig'ilishlarida ota-onalarning vakilligini ta'minlash; - ota-onalarga bolalar uchun sevimli mashg'ulotlarni tashkil etishda yordam berish; - ota-onalarning o'z huquqlarini himoya qilishlarini ta'minlash, qonunchilik va xizmatlar ko'rsatishga ta'sir ko'rsatadigan jamoat tashkilotlarining ishlariga jalb qilish.

1. Maktab direktori: Direktor qo'llab-quvvatlash guruhining a'zosi. U dastur rejalarini tayyorlash, amalga oshirish va baholashni ta'minlaydi. Direktor o'quvchilarning ehtiyojlarini inobatga olgan holda, yordamchi hodimlarni ta'minlaydi, talabga muvofiq tegishli materiallar va o'quv mashg'ulotlarini o'tkazadi. Direktor ko'pincha jamoaviy qarorlarning bajarilishini ta'minlaydigan shaxsdir.

1. O'quvchini maktabga qabul qilish;
2. Jamoaviy qarorlarni qonuniylashtirish;
3. O'quvchini maktab faoliyatiga qo'shish;
4. Ota-onalarning kutib olish;
5. Ilg'or tajribalarni qo'llabquvvatlash

Shuningdek direktorning vazifasiga moslashtirilgan adaptiv dasturni baholash vazifasini bajaradi. Maktab direktori o'quvchining individual moslashtirilgan adaptiv dasturini muvofiqlashtirish va ishlab chiqish uchun asosiy mas'uliyatni o'qituvchiga, odatda maxsus ta'lim o'qituvchisiga yuklaydi. Xodimlar ota-onalar va kerak bo'lganda o'quvchilar va boshqa mutaxassislar yordamida dastur rejalarini ishlab chiqadilar.

3. Tyutor (yordamchi pedagog xodim) - Inklyuziv ta'lim sinflari joriy qilingan maktablarga tyutorlar (yordamchi pedagog xodim) sifatida tegishli malakaga ega oliy ta'lim muassasalarining pedagogika yo'nalishidagi yuqori kurs talabalari pedagogik amaliyot davrida ixtiyoriylik asosida jalb qilinadi. Talabalarni inklyuziv ta'lim sinflari joriy qilingan maktablarga jalb etish O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan belgilanadi.

4. Maktab psixologi - Maktab psixologi inklyuziv sinfdagi har bir o'quvchining psixologik-pedagogik tavsifi bilan tanishadi; - ularning ruhiy, jismoniy holatidan kelib chiqqan holda bu bolalar bilan yakka va kichik guruhda psixologik moslashuv treninglarini olib boradi; - inklyuziv sinf o'quvchilari bilan yalpi psixologik o'yinlar va mashg'ulotlar olib boradi; - sinfdagi ota-onalar bilan sinf jamoasida do'stona munosabat muhitini shakllantirishda ota-onaning o'z farzandi bilan olib borilishi zarur bo'lgan ishlar yuzasidan maslahatlar odib boradi; - o'quvchilarni doimiy ravishda psixolog-pedagogik jihatdan o'rganish va ularni tarbiyalash bo'yicha ota-onalarga maslahatlar berish.

5. Tibbiyot xodimi - Maktabdagi inklyuziv sinfdagi alohida ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarni alohida hisobga olgan holda tibbiyot xodimi o'quvchilarga maxsus tibbiy yordam ko'rsatiladi. Tibbiyot xodimi: - o'quvchilarning ruhiy asab holatini tekshiradi, zarurat bo'lganda davolash muolajalarini tavsiya etadi; - korreksion-pedagogik ta'lim jarayonida bolalar sog'ligini nazorat qiladi hamda aqliy va jismoniy yuklamaning me'yorini belgilaydi; - o'quvchilarning somatik va ruhiy salomatligini saqlash yuzasidan ota-onalarga maslahat beradi va boshqa mutaxassislar bilan xamkorlikda ularni sog'lomlashtirish ishlarini olib boradi.

Oila bilan ishlashning asosiy maqsadi - Barcha oila a'zolarining (jismoniy, ijtimoiy, ma'naviy, axloqiy, intellektual) shaxsiy rivojlanishi uchun qulay shart-

sharoitlar yaratish, har tomonlama ijtimoiy va psixologik yordam ko'rsatish, shuningdek bolani va oilani himoya qilish, eng muhim omildir.

XULOSA

O'zbekistonda maxsus ta'lim tizimi rivojlangan bo'lib imkoniyati cheklangan bolalar va o'smirlar ta'limini davr talabi darajasida samarali takomillashtirishga davlatimiz tomonidan katta e'tibor berilib kelinmoqda va maxsus hamda inklyuziv ta'limni joriy qilish masalalari yuqorida qayd etilgan davlat qonunlari hamda xalqaro huquqlarida qayd etilgan. Respublikamizda imkoniyati cheklangan bolalar nuqson turiga ko'ra maxsus maktab, maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim olishi tashkil qilinib kelingan. Ushbu ta'lim muassasalarida bolalarni o'qitish uchun qulay sharoitlar yaratilgan va tibbiy, psixologik-pedagogik yordam mutaxassislar tomonidan amalga oshirilib kelinmoqda. Kam ta'minlangan oilalar bolalari ta'lim olayotgan mehribonlik uylari, uyda yakka tartibda ta'lim olayotgan maxsus tarbiyaga muhtoj bolalar ta'lim tizimi va mazmunini takomillashtirish, moddiy bazasini yaxshilash, ularni ta'lim olishi uchun zarur bo'lgan shart sharoitlarni yaratish hamda o'quv qurollari, maxsus yordamchi vositalar, dastur, darsliklar bilan ta'minlanishi birmuncha faollashib, turli chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Bu ta'lim muassasalarida bolalarni alohida o'qitilishi uzoq yillardan beri davom ettirilib kelinmoqda. Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom tengdoshlaridan ajratilib o'qitilishi natijasida ularning ishga joylashishi, boshqa maktabni bitiruvchi tengdoshlariga nisbatan ancha past foizni tashkil etadi. Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom bolalar bilan birgalikda maktablarda o'qitish ularni jamiyatga faol integratsiyalashning alternativ bir turidir. Inklyuziv o'qitish masalasi butunjahon hamjamiyatida tan olinishi va xayrixohlik bilan amalga oshirilishi ta'lim siyosatining eng asosiy yo'nalishidir. Keyingi yillarda davlatimiz tomonidan ta'lim olishida qiyinchiligi bo'lgan, ya'ni maxsus ehtiyojli bolalar va o'smirlarni maxsus muassasalarda ta'lim olishi bilan bir qatorda ularni qobiliyat va imkoniyat darajasini e'tiborga olgan holda umumta'lim muassasalarida integrasiya va inklyuziv usulda ta'lim tarbiya olishiga xam e'tibor berilmoqda. Maxsus maktablarning mutaxassis pedagoglari umumta'lim pedagogva psixologlariga

maslahat beradi va individual rivojlantiruvchi dastur va o'quv-metodik qo'llanmalarni moslashtirib, ta'lim jarayonida qo'llashga yordam beradi. Xulosa qilib aytish mumkinki, inklyuziv ta'lim bu haqiqiy insoniylik va sotsial tizimdagi eng yuksak tolerantlik hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni (2023-yil 23-sentyabr qabul qilingan). <https://lex.uz/docs/-5013007>
2. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz // «Xalq so'zi» gazetasi, 2021 yil 7 noyabr, №238
3. O'zbekiston Respublikasining qonuni "Maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" 2020-yil 15-oktabr, O'RQ-641-son. <https://lex.uz/ru/docs/5049549>
4. O'zbekiston Respublikasining qonuni "Maxsus tarbiyaga muhtojlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyani (Nyu-York, 2006-yil 13- dekabr) ratifikatsiya qilish haqida" 2021-yil 7-iyun, O'RQ 695-son. <https://lex.uz/ru/docs/5447430>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 13-oktabr, PQ-4860- son. <https://lex.uz/ru/docs/5044745>
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 13-oktabr, PQ-4860- son. <https://lex.uz/ru/docs/5044745>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "Maxsus tarbiyaga muhtojligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017-yil 1-dekabr, PF-5270-son. <https://lex.uz/docs/3436196>
8. YuNESKO (1994). "Salamanka deklaratsiyasi va maxsus ehtiyojli ta'lim bo'yicha harakat dasturi."

9. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori, 2021-yil 12- oktabr VM-638-son
- 10.1. Педагогика и психология инклюзивного образования д.п.н., проф. Д.З. Ахметова,стр-5. Казань Познание-2013
11. Maqsudova Nodira Alijonovna —Imkoniyati cheklangan o'smirlarni ijtimoiy hayotga tayyorlashning pedagogik asoslari. Magist darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. 2016-yil.